

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

דניאל שפרבר

עברית והשפות הקלסיות – יוונית ולטינית

רבים הם המעירים בנימה של תמיהה כי אותו מוסד האמור לשקוד על פיתוחה המתמיד של הלשון העברית ועל "טהרתה" נקרא האקדמיה ללשון העברית. והרי מלת "אקדמיה" אינה משורש עברי כלל, אלא מן היוונית היא (*Ἀκαδημία*). ואכן כך דרכן של שפות חיות ודינמיות ההולכות ומתפתחות ומתרחבות מדור לדור, תוך מגעים מגוונים עם שפות ועם תרבויות זרות, שנקלטות ומתאזרחות בהן מלים זרות, עד כי לפעמים אין הדוברים רואים את זרותן. כך, למשל, המלים "פיוס" ו"לפייס" נראות לנו כמלים עבריות יפות, ואילו לאמיתו של דבר מקורן ב-*Πειθώ* היוונית. והוא הדין במלים השגורות בפינו, "לקטרג" ו"לסנגר" – הן באות מן *καταγγαρεύω* ו-*στυγέω*, שמהן אף ה"קטגור" וה"סנגור" הידועים. וכבר לקראת סוף ימי בית שני, דהיינו, במאות הראשונות לפני הספירה, קראו יהודי ארץ-ישראל למוסד השיפוטי העליון שלהם גם "סנהדרין" (מ-*συνέδριον* היווני), ולא רק "בית דין הגדול (שבלשכת הגזית)". ואחת הלשכות החשובות של הכהן הגדול בבית המקדש הייתה לשכת ה"פלהדרין" (או ה"הפרהדרין"), מלה שחשים מיד ביונותה.

ואל ייפלא הדבר בעינינו, שהרי באותם הימים חדרה השפעת התרבות ההלניסטית-היוונית חדירה עמוקה, חדירה רוחנית ופוליטית גם יחד. כנגד חדירה זו לחמו, כידוע, ראשוני החשמונאים בארץ-ישראל. ואולם באותו הזמן, כתבו היהודים שבתפוצת מצרים, שהיו דוברי יוונית וספוגים תרבות יוון, חיבורים דתיים ופילוסופיים ביוונית, ספרי פרשנות המקרא ותולדות האומה, ותרגמו את התנ"ך ליוונית, וכל זאת בקיימם מגעים רצופים והדוקים עם בני ארץ-ישראל. חכמי התלמוד אף העריכו את הלשון היוונית הערכה אוהדת, עד שאמרו כי אין המקרא יכול להיתרגם יפה אלא ביוונית בלבד. השפה ותרבותה חדרו לארץ-ישראל, ושם דיברו בה לא מעטים מבני האצולה וממנהיגי העם, ובהם רבן גמליאל (השני), במאה הראשונה לספירה. הוא אף הנהיג בביתו, בקרב פמלייתו, לימודים סדירים של השפה היוונית ושל "חכמה יוונית". (אגב, "פמליה" מלה שמקורה ב-*familia* הלטינית, שממנה *family* באנגלית וכו'). הלשון היוונית הייתה שגורה בפי

רבים, ובעלת יוקרה. מפי ר' יונתן (מבית גוברין, חי במאה השלישית), שומעים אנו כי היוונית נאה היא שישתמש בה העולם ל"זמר", כלומר לשירה. רק מי שהכיר יפה את הספרות היוונית יכול היה לטעון, שהיא מסוגלת מאין כמוה לדברי שיר.

גם בקרב המוני העם הייתה השפה ידועה למדי, עד כדי כך שדרשנים בבתי כנסיות יכלו לדרוש פסוקים מן התנ"ך במשחקי מלים על-פי היוונית. חכמי התנאים והאמוראים אחרי חורבן הבית, ביארו סיפורי מקרא לאור מקורות יווניים, והשתמשו בתרגומים היוונים של המקרא. הווי אומר, השפה חדרה עד לבו של בית הכנסת, והיו אף קהילות שחלק מתפילתן היה ביוונית. בדבריהם של חכמי ארץ-ישראל בדורות הללו מוצאים פתגמים ביוונית (ולטינית) ורמזים לסיפורי עם יווניים מפורסמים. חדירה עמוקה זו של תרבות ולשון "זרה" גרמה למקצת החכמים לחשוש שמא יושפע העם יתר על המידה, והם ביקשו להרחיקו מסכנה זו. ב"פולמוס" של קיטוס (Quietus בשנת 117 לסה"נ) גזרו: "לא ילמד אדם בנו יוונית". ובכל זאת, המשיכו ללמוד וללמד את השפה ו"חכמתה" גם בדורות הבאים.

היוונית השפיעה, כאמור, בעיקר מתקופת החשמונאים ועד סוף תקופת התלמוד, דהיינו מן המאה השנייה לפני ספה"נ ועד למאה החמישית לסה"נ. אותה עת הייתה ארץ-ישראל בשלטון יוון הסלבקי, ואחר כך בשלטון מלכות בית חשמונאי ובמלכות רומי. אף בתקופה הרומאית שפת הדיבור של פקידי הממשל האזרחי הייתה יוונית, מתובלת במונחים לטיניים. ואמנם, גם המלים הלטיניות והשמות הלטיניים שנקלטו ונתאזרחו בלשון הגיעו אלינו כמעט כולם דרך הלשון היוונית. כך למשל, הקיסר הרומאי הידוע אצלנו לשמצה כמי שהחל בתהליך של חחרבת הבית השני Vespasianus נקרא בספרות חז"ל: אספסיינוס (ובכתב-יד קאופמן של המשנה הניקוד הוא אֶסְפָּסִינֹוס), ולא וספסיינוס. הצורה הזאת משקפת את הגרסה היוונית של השם. ביוונית חסרה האות V, ועל כן התעתיק היווני של השם היה צריך להיות Ούεσπασιανός ו-Ούεσ-. וכך נכתב בעברית אס-. אף הניקוד שבכתב-יד קאופמן משמר את הסיומת היוונית -וס (-os) לעומת -us הלטיני. כמו כן "אטרן" הוא מקבילו היווני של veteran(us), חייל שפרש משירותו הפעיל. ויש אשר המלה הלטינית עברה ללשונם של בני ארץ-ישראל בשתי צורות: אחת מן הלטינית המקורית, ואחת דרך היוונית. נוסף על כך מוצאים לעתים מלה אחת, גם בצורת הנושא וגם בצורת המושא. וכך נוצרות צורות שונות ומקבילות למלה אחת.

לדוגמה מכירים אנו שלוש גרסאות למלה "גרדום": (א) גרדום, מן הלטינית gradum (בצורת המושא), (ב) גרדון, דרך היוונית γράδον (מושא), (וג) גרדוס, שהוא או gradus הלטיני, או γράδος היווני (בצורת הנושא). במהלך מעברן של מלים משפה לשפה השתנו צורותיהן לא מעט, בהתאם לכללי השפה הקולטת, ולתופעות דיאלקטיות מקומיות. כך, למשל, stadium הלטיני עבר ליוונית בצורת στάδιον. ונקלטה בלשון חז"ל בתוספת האל"ף הפרוסתטית, ובשינוי הסיגמה לצד"י, והייתה ל"איצטדיון" (או "איצטדין"). חכמי הדורות הכירו ביווניותן של מלים זרות אלה, אבל יש שמתגלה בהם מגמה לפרשן ולגזרן משורש שמי, וכאילו "ליהדן". אטימולוגיות פופולריות "פילושמיות" אלה דחוקות ומפולפלות לא אחת, יש בהן כדי להצביע על המגמה הזאת. כך לדוגמה, במסכת מגילה כט ע"א (ובברכות סב ע"א) נאמר על מלת "קפנדריא" (מן הלטינית compendaria בהבלעת ה-m): מאי קפנדריא? (מהו קפנדריא?... כמאן דאמר אדמקיפנא אדר איעול בהא (פירש רש"י: בעוד שאקיף שורות בתים הללו, אכנס דרך הבית הזה ואקצר את הדרך...) וכן בבבא קמא יא ע"ב (על-פי הערוך) מתפרשת מלת "אפותיקי", סוג של משכנתא (מן היוונית ὑποθήκη, על-פי הארמית: אפה תהא קאי, כלומר, שהתשלום יהא מכאן. אטימולוגיה בעלת אופי דרשני עוד יותר מוצאים אנו במדרש לקח טוב לבמדבר יא, טז: מה לשון סנהדרין? "סין" – זה תורה שנתנה בסיני "הדרין" – שמהדרין התורה במדרשה ומייפים ומיישרין הכתוב זה עם זה וכו'. ויש אשר נראה כי אכן האמינו באמיתות האטימולוגיה שלהם, כגון בצירוף "חלף סידרה", שעון המים (בראשית רבה מט, כב), המופיע כצירוף ארמי, ולאמיתו של דבר הוא מן היוונית κλεψύδρα (קלפסידרא). (אגב, המילונאי הגדול מרקוס יסטרוב נוקט מגמה כזאת, אף כי בצורה מתוחכמת יותר, כפי שאפשר לראות במקצת האטימולוגיות שבמילונו הגדול).

לעתים קרובות נשתבשו המלים הזרות הללו על-ידי מעתיקי כתבי-היד, שלא הכירו אותן יפה, וניסו "לתקן" את מה שנראה להם כגרסה מקולקלת. כך, למשל, מלה נדירה "כפרדימוס" שבמדרש ויקרא רבה יט, ו, שמשמעותה (לשבת ב) דין לפני הציבור, והיא מן היוונית: <ἵα<δημοσ<πρ<οδω>, נשתבשה בכתבי-היד ל"כפר אדימוס" או ("כפר ארימוס"), וכך נוסף אתר חדש למפת ארץ-ישראל התלמודית. משעשע עוד יותר הוא מה שמוצאים בכתבי-יד בבראשית רבה ס, ז, על הפסוק בבראשית כד, כט "ולרבהק אח ושמך לבן". שם אומר ר' ירמיה: פרדוכסוס, כלומר ששמו הוא ההפך ממה

שהיינו מצפים שייקרא, שהרי הוא נקרא "לבן", בעוד שהוא מושחר ברמאות ("לבן הארמי" דרשו, הרמאי). וזהו הפרדוקס שבשמו מן היוונית paradox, παράδοξος באנגלית. ואולם, מעתיקי הספרים בימי הביניים, שלא הכירו מלה זו, כתבו: פרדות וסוס, או: פרדי כסוסי?

כבר אמרנו לעיל, כי ההשפעה העיקרית של היוונית (והלטינית) על לשונם של בני ארץ-ישראל הייתה בסוף ימי בית שני ובמשך תקופת חז"ל. יש להעריך, בהערכה זהירה, שנכנסו לספרות חז"ל כאלפיים מלים יווניות (ולטיניות). מלים אלה נקלטו בתחומים שונים ומגוונים, כגון: שמות צמחים ובעלי חיים למיניהם, מונחים רבים מתחום המנהל, הצבא (כולל כלי לחימה), המסים, המשפט והמשטרה, ענייני רפואה, ומחיי יום יום – שמות רהיטים, כלים, מונחי אוכל ובישול, לבוש, איפור וכו'.

תהליך הקליטה לא נסתיים בתקופה זו, אלא נמשך (אמנם במידה מועטה בלבד) גם בתקופה הביזנטית עד לבוא האסלאם לארץ-ישראל. ומאחר שמלים יווניות ולטיניות רבות נכנסו ללשונות אירופה המודרניות, הרי בעת התחדשות הלשון העברית חדרו שוב מלים יווניות ללשונו, הפעם מן האנגלית, הגרמנית, הצרפתית והרוסית. יש מלים שכבר היו באוצר לשונם של חז"ל, שנשתכחו וחזרו לתחייה בהשפעת השפות האירופיות הללו, ויש "עולים חדשים" שנתאזרחו רק בדורות האחרונים. אלו ואלו מוכרות לנו היטב, ה"וותיקות" וה"חדשות". מן ה"וותיקות" נזכיר את ה"תאטרון" (θέατρον) או ה"אמפיתאטרון" (ἀμφιθέατρον). ובימי הקיץ הילדים מנדנדים לנו שניקח אותם ל"קרקס" (מן הלטינית circus). יש ויכוחים על מקומו של ה"אצטדיון" הירושלמי, וכולנו עוסקים ב"פוליטיקה" (מן πολιτικός). "נמלי" חיפה ואשדוד ורשות ה"נמלים" באו מן ה-λεμῆναι היווני (בסיכול אותיות), וה"סבון" שאנחנו מתרחצים בו מקורו ב-σάπων, sapo מלה שמוצאה מן הלשונות הגרמניות. ולפעמים אנחנו מרשים לעצמנו לרכוב ב"קרן" (carrum – καρρόν, מקור מלת carriage האנגלית). ומן המלים ה"חדשות" נזכיר את "סמפוניה" (מן συμφωνία) שאמנם מוזכרת כבר בספר דניאל ג, ה י טו, יחד עם "פסנתרין" (מן ψαλτήριον) ובמשנה כלים יא, ו וכו' במשמעויות שונות. ה"סמפוניה" שאנו הולכים לשמוע בקונצרט באה לנו מן השפות האירופיות המודרניות, ואולי מן הרוסית. ואולם מלת "אקדמיה", שבה פתחנו את סקירתנו הקצרה, אינה מצויה כלל באוצר המלים של חז"ל, ונלקחה, ככל הנראה, מן הרוסית. סוף דבר, הרבה מיפיותה הלשונית של יפת-יוון שוכן עד עצם היום הזה באוהלו של שם.